

УДК 930.253:903.2:736.3:274.5(477.43) (1-2) «18-19»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/90-2-2>

Володимир ОСТРОВИЙ,

orcid.org/0000-0002-7998-7949

кандидат історичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри, доцент кафедри суспільних дисциплін
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(Хмельницький, Україна) *ost.v.m.197@gmail.com*

Дар'я ОСТРОВА,

orcid.org/0000-0002-6421-6527

студентка III курсу факультету технологій та дизайну
Хмельницького національного університету
(Хмельницький, Україна) *ostrovvaaa@gmail.com*

СФРАГІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЛЮТЕРАН ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вперше представлено та проаналізовано характерні ознаки печаток лютеран Поділля, відбитки яких зберігаються у фондах Державного архіву Хмельницької області.

У статті здійснено спробу дослідити сфрагістичні пам'ятки, які безпосередньо стосуються лютеран Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст., оскільки вони є цінним історичним джерелом в контексті вивчення ролі лютеранства як соціально-економічного, релігійного, політичного та культурного явища в тогочасному суспільстві.

В процесі дослідження з'ясовано, що місцеві лютерани активно використовували два типи печаток: цивільні та релігійні. Зокрема, вперше опубліковано та введено до наукового обігу відбиток печатки цеху шевців-суконників (фабрикантів сукна) німців-колоністів м. Дунаївців Ушицького повіту Подільської губернії а також сігілум місцевого бургомістра. Прикметно, що, навіть у другій половині XIX ст., Дунаєвецькі лютерани використовували на корпоративних печатках не просто сфрагіси з фаховими емблемами, а повноцінні геральдичні символи західноєвропейської цехової організації та самоврядування. Цим самим доведено намагання подільських лютеран дотримуватися традицій місцевого самоуправління, підтверджено спроби вмонтувати їх в самодержавне «тіло» імперії.

У розвідці також виокремлено та проаналізовано церковні печатки Немирівської, Дунаєвецько-Кам'янець-Подільської Євангелічно-лютеранських парафій. Продемонстровано, що форми сфрагісів лютеран, незалежно від їх функціональної приналежності, характеризуються прагматизмом та духом протестантської етики.

Для більшої інформативності у статті візуалізовано способи короборації документів різнопланового характеру. Тим самим надано можливість атрибуції як сфрагістичних пам'яток, так і підписів відомих підприємців, громадських та релігійних діячів подільського лютеранства зазначеного періоду.

Ключові слова: сфрагістика, печатки, Євангелічно-лютеранська парафія, пастор, Подільська губернія, лютерани, м. Дунаївці, м. Немирів.

Volodymyr OSTROVYI,

orcid.org/0000-0002-7998-7949

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Acting Head, Associate Professor at the Department of Social Disciplines
Khmelnytskyi Humanitarian and Pedagogical Academy
(Khmelnytskyi, Ukraine) ost.v.m.197@gmail.com*

Daria OSTROVA,

orcid.org/0000-0002-6421-6527

*3rd year student of the Faculty of Technology and Design
Khmelnytskyi National University
(Khmelnytskyi, Ukraine) ostrovvaaa@gmail.com*

SIGILLUMS OF THE LUTHERANS OF THE PODILLIA GOVERNORATE (SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY): BASED ON MATERIALS FROM THE STATE ARCHIVE OF KHMELNYTSKY REGION

For the first time, the characteristic features of the seals of the Lutherans of Podillia are presented and analyzed. The impressions of these seals are preserved in the holdings of the State Archive of the Khmelnytsky Region.

The article attempts to examine sigillographic artifacts directly connected to the Lutherans of the Podillia Governorate in the second half of the 19th century and the early 20th century. These seals are regarded as an important historical source for studying the role of Lutheranism as a socio-economic, religious, political, and cultural phenomenon in the society of that period.

The research revealed that local Lutherans actively used two main types of seals: civil and religious. Notably, for the first time, the impression of the seal of the shoemakers' and clothiers' guild (cloth manufacturers) of the German colonists in the town of Dunaivtsi, Ushytsia County, Podillia Governorate, as well as the sigillum of the local mayor, were published and introduced into academic circulation. It is remarkable that, even in the second half of the 19th century, the Lutherans of Dunaivtsi used on their corporate seals not only simple sigillums with professional emblems but also fully developed heraldic symbols of the Western European guild system and traditions of self-government. This demonstrates their effort to preserve the customs of local self-administration and their attempts to integrate these traditions into the autocratic "body" of the Russian Empire.

The study also highlights and analyzes the church seals of the Nemyriv and Dunaivtsi–Kamianets-Podilskyi Evangelical Lutheran parishes. It is shown that the forms of Lutheran sigillums, regardless of their functional affiliation, are marked by pragmatism and by the spirit of Protestant ethics.

For greater informativeness, the article includes visual materials illustrating methods of corroboration for various types of documents. This makes it possible to attribute not only sigillographic artifacts but also the signatures of prominent entrepreneurs, as well as public and religious figures of the Podillia Lutheran community of the period.

Key words: *sphragistics, seals, Evangelical Lutheran parish, pastor, Podolsk province, Lutherans, Dunaivtsi, Nemyriv.*

Постановка проблеми. Не зважаючи на значну кількість різнопланових видань та публікацій присвячених історії німецьким поселенцям і колоністам (лютеранам) на теренах України, досі на наш погляд не було приділено значимої уваги сфрагістичній спадщині лютеран, зокрема на прикладі Подільської губернії (другої половини XIX – початку XX ст.). В даному випадку особливий інтерес для дослідників становить як цивільна так і церковна сфрагістика двох центрів лютеранства м. Немирова та м. Дунаївцеь.

Мета статті: на основі аналізу історіографічної спадщини та головно архівних джерел дослідити відомі та нововиявлені сфрагістичні пам'ятки лютеран Подільської губернії (другої половини XIX – початку XX ст.). **Методологія дослідження** базується на принципах системного

аналізу та узагальнення, історизму, об'єктивності і всебічності. Використано методи порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, аналізу та систематизації, історико-джерелознавчий аналіз, метод сфрагістичної аналогії, атрибуції та класифікації сфрагістичних пам'яток.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельною основою дослідження стали фонди Центрального Державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), зокрема Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, Державного архіву Хмельницької області (далі – ДАХМО), зокрема Ф. 17 Костьоли Подільської та Волинської губерній (колекція), Ф. 113 Старший нотаріус Кам'янець-Подільського окружного суду, Ф. 227 Подільське губерньське правління, Ф. 228 Подільський губер-

натор. В останні десятиліття в Україні з'явилося багато наукових видань та публікацій присвячених розвитку як вітчизняної так і зарубіжної сфрагістики. Однак, найбільший внесок у розвиток особливо церковної сфрагістики зазначеного періоду здійснив В. Перкун. У цьому відношенні необхідно відзначити роботу дослідника «Культурно-історичний вимір сфрагістики: печатки Православної Церкви на Правобережній Україні XVII–XX ст.» (Перкун, 2023), в якій автор окрім історії появи печатки, технологій виготовлення, їх сутнісних ознак, законодавчої регламентації, найповніше охарактеризував генезу української та європейської конфесійної сфрагістики. Наукова діяльність дослідника головно присвячена римо-католицькій, греко-католицькій, православній парафіяльній сфрагістичній традиції, вчений також досліджував печатки равинів та протестантської церкви (Перкун, 2001: 267, 2008: 451).

Однак необхідно зауважити, що комплексних розвідок лютеранської сфрагістичної спадщини на Поділлі (другої половини XIX – початку XX ст.) не проводилося, тому дана тема потребує окремого висвітлення.

Виклад основного матеріалу. Поява німецьких поселенців та колоністів на землях України має свою давню та складну історію починаючи з епохи середньовіччя. Однак, системного та організованого характеру колонізація набуває в другій половині XVIII ст. з ініціативи імперської влади. Мета яку переслідував царський уряд полягала в зменшенні впливу католицької церкви, особливо в українських землях, та стимулюванні розвитку місцевої економіки, як в аграрному так і в промисловому секторах.

Цікаво, що незважаючи на малочисельну лютеранську спільноту на Поділлі, порівняно з Волинню, саме тут з'являється перша церковна округа Євангелічно-лютеранської церкви аугсбурзького спрямування на Правобережжі України. Заснована була в м. Немирові сучасна Вінницька область у 1782 р. де поступово почала зростати кількість лютеран в якості суконників, ремісників, торговців. Першим пастором округи став вихідець із адміністративного центру німецької провінції Східна Прусія – Кьонігсберга Фрідріх фон Серулі. Саме м. Немирів був резиденцією Подільського губерньського Євангелічно-лютеранського пастора який тривалий час обслуговував релігійні потреби лютеран всієї губернії. Основним центром та постачальником пасторських кадрів для всієї Російської імперії став теологічний факультет Дерптського університету (м. Тарту, Естонія) (Вітренко, 2022: 43).

Наприкінці XVIII ст. тут було збудовано дерев'яну кірху, однак під час пожежі 1811 р. вона згоріла. Вже цегляну церкву збудували 1842 р. з чотирикутною вежею-дзвіницею під високим шатром (Малаков, 2008: 33). Станом на 1896 р. лютеран у м. Немирові проживало 447 осіб (Малаков, 2008: 31) (Рис. 1) (Малаков, 2008: 35).

Рис. 1. Лютеранська церква (кірха).
Листівка поч. XX ст. м. Немирів

Другим центром лютеранства на Поділлі стала Дунаєвецька церковна округа з центром у м. Дунаївцях з 1863 р., яка з часом трансформувалася на Дунаєвецько-Кам'янець-Подільську парафію, оскільки обслуговувала лютеран в тому числі м. Кам'янця-Подільського. Першим пастором Дунаєвецької округи був Йоганн Крістоф Рьоссер (Вітренко, 2022: 43).

В м. Дунаївцях перші лютерани з'являються вже в кінці XVIII ст. У 30-х рр. XIX ст. громада стрімко зростає, від часу прибуття колоністів-суконників разом із своїми родинами. Кірху в м. Дунаївцях збудували 1864 р. (Островий, 2025: 6). Станом на 1897 р. в м. Дунаївцях проживало біля 970 лютеран (ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 627. Спр. 270. Арк. 1 зв.). Значиму роль у керівництві та розвитку Дунаєвецької округи відігравав пастор Ніколаус (рос. *Николай* – В. О.) Адольф Томберг з 1887 до 1926 р. (Вітренко, 2022: 43). Далі за різними джерелами до 1932 р. Освальд Екснер.

Необхідно відзначити, що обидва лютеранські центри були тісно пов'язані між собою не тільки духовно, але й економічно.

Фото. 1. Лютеранська церква (кірха) Дунаєвсько-Кам'янець-Подільської Євангелічно-лютеранської парафії. Сучасний вигляд, фото В. Острового (11 листопада 2013 р., м. Дунаївці)

Місцеві лютерани стали організаторами на теренах губернії як цивільних так і релігійних інституцій, що потребувало запровадження печаток для легітимації офіційного документообігу. Відповідно представлені в дослідженні сфрагіси за функціональною ознакою поділяються на дві групи печаток, а також відповідно до зображень та написами які належать до різних історичних періодів. В даному випадку віднайдено та презентовано всього 10 різновидів печаток, 2 типи штампів які належали лютеранам м. Немирова і м. Дунаївців. Перший тип печаток відноситься до цивільного життя та визначав головно господарські і управлінські функції лютеран м. Дунаївців. Це зокрема відбиток печатки цеху шевців-суконників (фабрикантів сукна) м. Дунаївців Ушицького повіту Подільської губернії. Другий відбиток печатки Бургомістра (голови) німецького муніципалітету м. Дунаївців. 8 сігілумів, 2 кутових або адресних типи штампів представляють церковну тематику. З них 3 – належали Немирівській протестантській церкві, конкретно Подільському губернському Євангелічно-лютеранському пастору м. Немирова Брацлавського повіту Подільської губернії, 4 – Дунаєвсько-Кам'янецькій Євангелічно-лютеранської парохії. 1 штамп Санкт-Петербурзькій Євангелічно-лютеранській консисторії, 1 печатка та 1 штамп вже Петроградській Євангельсько-лютеранській консисторії в зв'язку із зміною назви міста.

Найдавнішу сфрагістичну пам'ятку Дунаєвських німецьких лютеран, колоністів-суконників, яку вдалося виявити на сьогодні в Державному архіві Хмельницької області – це відбиток печатки, який датований 1854 р. (рис. 2–3) (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 2604. Арк. 3).

Рис. 2. Фрагмент свідоцтва характеристики суконника Карла-Готліба Водке, за підписами старост німецького товариства м. Дунаївців Г. Гадріана та Л. Дрізнера, завірене відбитком печатки цеху шевців-суконників (фабрикантів сукна) німців-колоністів м. Дунаївців Ушицького повіту Подільської губернії

(Датування в дослідженні подано за Юліанським календарем – В. О.).

Рис. 3. Відбиток печатки цеху шевців-суконників (фабрикантів сукна) німців-колоністів м. Дунаївців Ушицького повіту Подільської губернії

Матеріал: сажа.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 38 мм.).

Колір: відбиток чорний.

Сюжетне зображення: в центрі відбитку зображено повноцінні геральдичні символи західноєвропейської цехової традиції та знаряддя цехового ремесла суконників. На печатці в центрі щит прямокутний із заокругленням унизу (т. з. геральдичний іспанський) щит з емблемою цеху: дві скребачки з ручками, ножиці для підстригання та човники для ткацького верстату. Гербовий щит увінчаний короною з п'яти зубців, з них два – по одній кульці (перлині), центральний – з трьох кульок у вигляді листочки конюшини. Крайні зубці з обох сторін в даній проєкції, очевидно подібні до центрального. Поруч зі щитом зіп'яті два леви, що однією лапою тримають щит та дивляться у протилежні сторони. Зобра-

ження містить елементи офіційної геральдики, що саме по собі наближає його до шляхетських гербів та вигідно вирізняється від зображень на печатках Київських цехів XIX ст. (Корнилович, 1926: 311). Композиційна група розташована на підставці у вигляді геральдичної фігури «понижена балка», що нагадує корито для вимочування сукна.

Легенда: круговий напис «Суконное фабрика Ушицкаго уезда м. Дунаіовець».

В написі наявні помилки, зокрема, перше та п'яте слово легенди, потрібно читати: (рос.) «Суконная» та «Дунаеовець».

Шрифт: прописний, тонкий, російський дореформений правопис.

Мова: російська.

Датування: 13 березня 1854 р.

Даний тип печатки й надалі продовжували використовувати (рис. 4) (ДАХмО. Ф. 228. 57 с. Оп. 1. Спр. 8646. Арк. 19).

Рис. 4. Відбиток печатки цеху шевців-суконників (фабрикантів сукна) німців-колоністів м. Дунаївців Ушицького повіту Подільської губернії

Як бачимо на (рис. 4) відбиток печатки, а саме його права сторона проглядається краще, ніж на (рис. 3). Зокрема, чітко видно частину корони, лева та напис (рос.) – «[Ушицкаго]» які розміті на попередньому (рис. 3). Дана печатка з документа за підписом Августа Кункеля старости німецьких колоністів м. Дунаївців який датований 1864 р. (Оригінал документа не зберігся, оскільки фонд згорів під час пожежі 2003 р. у Кам'янці-Подільському – В. О.).

Особливу цікавість у дослідженні викликає інституція німецького муніципалітету, та зокрема посада бургомістра м. Дунаївців. Нажаль про її функціонування майже нічого не відомо, однак, про беззаперечну наявність красномовно свідчить сфрагістична спадщина, на прикладі особистого підпису бургомістра Вільгельма Шмальштіха який завірений печаткою німецького муніципалітету (рис. 5–6) (ДАХмО. Ф. 227. Оп. 2. Спр. 11394. арк. 4 зв.).

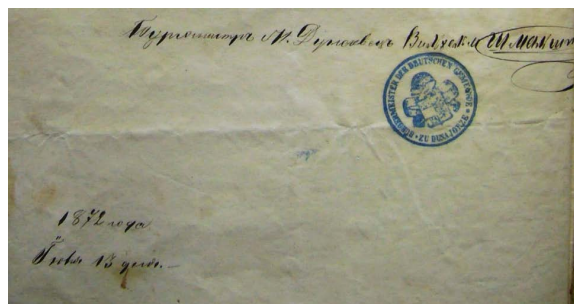

Рис. 5. Прохання на ім'я Подільського губернатора князя І. В. Мешерського від бургомістра німецького товариства м. Дунаївців Вільгельма Шмальштіха особисто підписане прохачем та завірне відбитком власної печатки праворуч під підписом

Рис. 6. Відбиток печатки Бургомістра (голови, мера) німецького муніципалітету м. Дунаївців

Матеріал: фарба.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 30 мм.).

Колір: відбиток бірюзовий.

Сюжетне зображення: на першому плані в центрі зображення геральдичний щит німецького типу, який чітко розділений на сектори. На жаль, штриховка кольорів та геральдичні фігури, на щиті, що першорядні, що другорядні чітко не проглядаються. На другому плані і навколо щита розміщена широка стрічка з ключем. Можна припустити, що за щитом зображено ключ, як символ влади голови міста та свобод, якими наділені містяни. В даному випадку, мова йде про місцевих колоністів-ремісників, які традиційно в цеховій організації опиралися на західноєвропейську Магдебурію. На задньому плані, як на наш погляд, простежується зображення замкової щілини. Герб скомпонований статично з елементами динаміки. Відчуття динаміки в даній концепції складається за рахунок діагонального перетину замкової щілини та ключа, що виходить з неї.

Легенда: круговий напис – «BÜRGEMEISTER DER DEUTSCHEN GEMEINDE ZU DUNAJOZE». Текст розділений двома жирними крапками.

Шрифт: друкований, жирний, проглядається готична стилістика в прописі літер.

Мова: німецька.

Переклад: (від нім. Bürgermeister, «господар міщан») «Бургомістр (голова, мер) німецького муніципалітету Дунаївців».

Датування: 13 липня 1872 р.

Окрему групу сфрагістичних пам'яток становить лютеранська церковна тематика Подільської губернії.

Зокрема, свідоцтво (випис) про хрещення Осипа Адольфа Лаутербаха від 2 січня 1856 р. пастором Брауміллером у м. Немирові (рис. 7–8) (ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 269. Арк. 3).

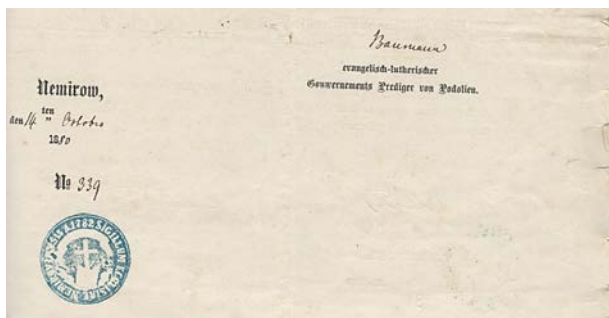

Рис. 7. Підпис Подільського губернського Євангелічно-лютеранського пастора Баумана розміщений праворуч під свідоцтвом (випис) № 339 про народження та хрещення Й. А. Лаутербаха та завірене ліворуч відбитком церковної печатки парафії м. Немирові

Рис. 8. Відбиток церковної печатки Подільського губернського Євангелічно-лютеранського пастора м. Немирова

Матеріал: фарба.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 31 мм.).

Колір: відбиток бірюзовий.

Сюжетне зображення: в центрі печатки латинський хрест з подовженою сногою в основі якого відкрите Євангеліє. Символіка відкритого Євангелія визначає важливість тексту для кожного, одночасно відкидаючи посередників між Богом і людиною. Сам хрест символізує готовність до

самопожертви через розп'яття, та нагадує про Воскресіння Христа після прийняття фізичної смерті. Над хрестом розташована девізна стрічка без напису.

Легенда: круговий напис: «SIGILLUM ECCLESIAE NEMIROVIENSIS A 1782».

Шрифт: друкований, стилізований готичний.

Мова: латинська.

Переклад: «Печатка Немирівської церкви з 1782 року».

Датування: 14 жовтня 1880 р.

Привертає увагу одночасне використання двох печаток Подільським губернським Євангелічно-лютеранським пастором принаймі в період Першої світової війни (рис. 9–11) (ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 269 без зазначення номера аркуша).

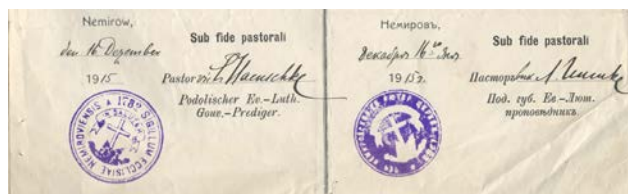

Рис. 9. Підписи (нім. та рос. мовами) заступника Подільського губернського Євангелічно-лютеранського проповідника – Л. Геншке під свідоцтвом (випис) про народження та хрещення на ім'я Й. А. Лаутербаха за № 435 та завірені відбитками церковних печаток губернського пастора

Бланк свідоцтва розділений на дві частини: німецьку та російськомовну. Традиція розташування підпису духовної особи зберігається, однак, щодо відбитку церковної печатки станом на 1915 р. фіксуємо на документі напис вже російською мовою. Справа в тому, що 18 серпня 1914 р. в розпалі Першої світової війни з патріотичних міркувань, столиця імперії була переіменована на Петроград. Тому на бланку вказаного документа в зазначений період, вже фіксується Округ Петроградської Євангельсько-лютеранської консисторії. І це логічно, оскільки усю імперію як на законодавчому, так і на побутовому рівнях на тривалий час охопила боротьба з «німецьким засиллям». Можливо російськомовні сфрагіси використовувалися губернського пастором і раніше, однак ми їх поки що не виявили.

Варто зазначити, що пастор Людвиг-Георгій (на рос. манер – В. О.) Геншке, за резолюцією Начальника губернії вже 1 квітня 1916 р. відповідно 411 ст., т. XI, ч. I. Статуту іноземних сповідань був призначений на посаду Подільського губернського Євангелічно-лютеранського проповідника (Подольскія губернскія вѣдомости, 1916, апрѣль, № 32: 2).

**Рис. 10. Відбиток церковної печатки
Подільського губерньського
Євангелічно-лютеранського пастора м. Немирова**

Матеріал: чорнила.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 33 мм.).

Колір: відбиток фіолетовий.

Сюжетне зображення: аналогічне до (рис. 8), однак, темне на світлому фоні. Над хрестом за геральдичною традицією розташований клич або девіз – відомий латинський вислів: «IN SALUTEM», що означає «У СПАСІННЯ».

Легенда: круговий напис «SIGILLUM ECCLESIAE NEMIROVIENSIS A 1782».

Шрифт: друкований, витончений вже не готичний.

Мова: латина.

Переклад: «Печатка Немирівської церкви з 1782 року».

Датування: 16 грудня 1915 р.

**Рис. 11. Відбиток церковної печатки
Подільського губерньського
Євангелічно-лютеранського пастора м. Немирова**

Матеріал: чорнила.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 31 мм.).

Колір: відбиток фіолетовий.

Сюжетне зображення: аналогічне до (рис. 8), світле на темному фоні, над хрестом розташована девізна стрічка без напису.

Легенда: круговий напис «ПЕЧ. НЕМИРОВСКОЙ ЕВ. ЛЮТЕР. ЦЕРКВИ 1782». Текст розділений знаком який чітко не визначається. Вірогідно декоративна квітка з пелюстками.

Шрифт: друкований, звичайний.

Мова: російська.

Датування: 16 грудня 1915 р.

В умовах Першої світової війни бланків нового зразка свідоцтв про народження, хрещення та смерть із зазначенням нової назви столиці у Подільській лютеранській єпархії бракувало, принаймі станом на листопад 1914 р. Про що свідчать власноручні виправлення місцевих пасторів на метричних документах (рис. 12) (ДАХмО. Ф. 227. Оп. 8 дод. Спр. 1. Арк. 178).

**Рис. 12. Бланк свідоцтва про смерть на ім'я
прихожанина Немирівської парафії Ф. Варнгольца**

Окрім того, виявлено, що пастор Н. Томберг, 14 листопада 1914 р. особисто візував згадані типи свідоцтв використовуючи церковну печатку Подільського губерньського Євангелічно-лютеранського пастора м. Немирова, вочевидь за домовленості, до того ж, двома однаковими печатками за типом. Звісно, стверджувати напевне в даному випадку не можливо за браком джерел, тому це тільки припущення (рис. 13) (ДАХмО. Ф. 227. Оп. 8 дод. Спр. 1. Арк. 179).

**Рис. 13. Підписи Євангелічно-лютеранського
пастора Н. Томберга (нім. та рос. мовами)
від 13 листопада 1914 р. м. Дунаївців, засвідчені
печатками Подільського губерньського
Євангелічно-лютеранського пастора м. Немирова**

Аналогічно до Подільського губерньського Євангелічно-лютеранського пастора м. Немирова мав свої печатки і Дунаєвський пастор Ніколаус Томберг (рис. 14) (ДАХмО. Ф. 227. Оп. 3. Спр. 2164. Арк. 18).

Представлений метричний запис про смерть Й.-Г. Ілаца являється унікальним, оскільки він єдиний, хто з місцевих колоністів прожив 110 років.

Принаймні за роки досліджень, подібного довгожителю в доступних нам архівних джерелах ми не зустрічали. Хоча, рід Глаца, як нам стало відомо раніше, веде свою історію в м. Дунаївцях ще з кінця XVIII ст. (ДАХМО. Ф. 226. Оп. 79. Спр. 4455. Арк. 26–26 зв.), а можливо і раніше.

Рис. 14. Підписи Євангелічно-лютеранського пастора Н. Томберга (нім. та рос. мовами) під свідоцтвом (випис) про смерть на ім'я Й.-Г. Глаца за № 582 лютеранського приходу м. Дунаївців завірені відбитком церковної печатки

Рис. 15. Відбиток церковної печатки Євангелічно-лютеранської парафіяльної канцелярії м. Дунаївців

Матеріал: фарба.

Форма печатки: овальна.

Розміри: ширина – 32 мм., висота – 27 мм.

Колір: відбиток м'ятний зелений.

Сюжетне зображення: в центрі печатки латинський хрест з подовженою сногою на постаменті.

Легенда: круговий напис нажалі повністю не проглядається, тому висуваємо припущення щодо легенди «Siegel des Evang. [luth. Pfarr Amtes] Dunajew[ze] Kam[enetz]».

Шрифт: прописний з готичною стилізацією.

Мова: німецька.

Переклад: «Печатка Євангелічно-лютеранської парафіяльної канцелярії Дунаївці Кам'янець».

Датування: 19 листопада 1894 р.

Одночасно у діловодстві місцева німецька громада використовувала відбиток печатки на сургучу. Про що свідчить випис із книги протоколів засідань Дунаєвського церковного Євангелічно-лютеранського товариства (рис. 16–17) (ДАХМО Ф. 113. Оп. 36. Спр. 374. арк. 8 зв.).

В цілому сургуч вражений численими тріщинами та має пошкодження в центрі самого від-

битку, як у вигляді тріщин, так і відсутності частинок самого сургуча.

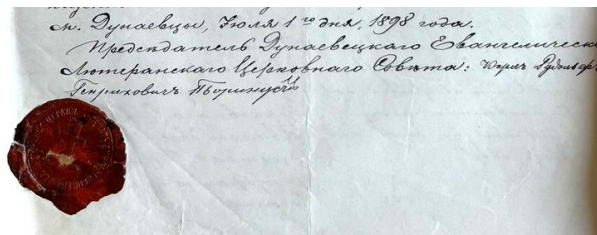

Рис. 16. Підпис Голови Дунаєвської Євангелічно-лютеранської церковної ради Карла Рудольфа Генріхова Торінуса під виписом із книги протоколів засідань Дунаєвського церковного Євангелічно-лютеранського товариства, завіреним відбитком печатки на сургучу Дунаєвської Євангелічно-лютеранської церкви, м. Дунаївців

Рис. 17. Відбиток казенної печатки Дунаєвської Євангелічно-лютеранської церкви

Матеріал: сургуч.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 30 мм.).

Колір: у двох відтінках червоного: карміново-червоний та кадмій червоний темний.

Сюжетне зображення: в центрі печатки латинський хрест з подовженою сногою на постаменті.

Легенда: круговий напис «ПЕЧАТЬ ДУНАЕВЦКОЙ ЕВАНГЕЛ. ЛЮТЕРАНСК. ЦЕРКВИ». Напис розділений косим хрестом.

Шрифт: друкований.

Мова: російська.

Датування: 1 липня 1898 р.

Напередодні та в період Першої світової війни пастор Н. Томберг вже використовував у діловодстві печатку з легендою на російській мові. Про це свідчать метричні записи так і офіційні документи Дунаєвської Євангелічно-лютеранської парафії.

Окрему частину документів становлять метричні книги Дунаєвсько-Кам'янець-Подільської Євангелічно-лютеранської парафії. Нажалі до нашого часу дійшла незначна їх кількість. Так, пастор Н. Томберг використовував печатку підтверджуючи власний підпис на метричному документі «Хронологічний список одружених парафіян у 1913 р.» (рис. 18–19) (ДАХМО Ф. 17. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 12 зв.).

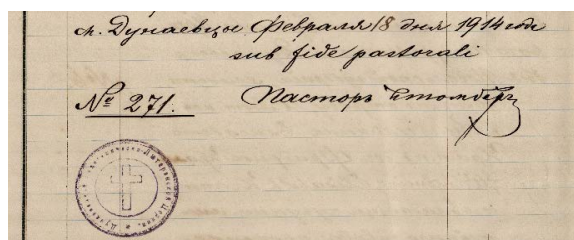

Рис. 18. Підпис пастора Н. Томберга під хронологічним списком одружених парафіян за № 271 лютеранського приходу м. Дунаївців завірений відбитком церковної печатки

Рис. 19. Відбиток церковної печатки Дунаєвецького та Кам'янець-Подільського пастора Н. Томберга

Матеріал: чорнила.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 37 мм.).

Колір: відбиток фіолетовий.

Сюжетне зображення: в центрі печатки у колі латинський хрест з подовженою сногою.

Легенда: круговий напис «Дунаевцево́й Евангелическо-Лютеранской Церкви». Напис розділений внизу зіркою із загостреними кінцями яка має шість промінів.

Шрифт: друкований, не стилізований.

Мова: російська.

Датування: 18 лютого 1914 р.

Необхідно зазначити, що вся церковна документація Подільських лютеран візувалася Генеральною Євангелічно-лютеранською консисторією яка знаходилася в Санкт-Петербурзі (рис. 20) (ДАХМО. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 10).

Рис. 20. Відбиток кутового або адресного штампу Генеральної Санкт-Петербурзької Євангелічно-лютеранської консисторії

Матеріал: чорнила.

Форма штампу: квадратна.

Розміри: ширина – 43 мм., висота – 28 мм.

Колір: відбиток фіолетовий.

Сюжетне зображення: зображені обабіч напису центральної частини дві фігури – типографські орнаментальні знаки «флерони» або «флорали» (англ. *fleuron*, від фр. *fleur* – квітка) – «хрестоподібні флерони» – (англ. *cross fleuron*). Часто такі символи використовувалися як розділювачі чи прикраси.

Легенда: напис в центрі в горі перший ряд «С.П.Б.ЕВ.-ЛЮТЕРАНОСКАЯ» внизу по центру другий рядок ПОЛУЧЕНО нижче по центру 24.-ФЕВ.- 1914 внизу в центрі КОНСИСТОРИЯ». Легенда вписана в два прямокутники: ПОЛУЧЕНО 24.-ФЕВ.-1914 центральний, «С.П.Б.ЕВ. – ЛЮТЕРАНОСКАЯ КОНСИСТОРИЯ» зовнішній.

Шрифт: друкований, російський дореформений правопис.

Мова: російська.

Датування: 24 лютого 1914 р.

Цей вид штампу ставився праворуч у кутку на титульному аркуші списків народжених та хрещених, хронологічному списку тих, хто взяв шлюб, померлих у Дунаєвецько-Кам'янець-Подільській Євангелічно-лютеранській парафії 1913 р. (ДАХМО. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 1, 13).

Цікавим був ще один тип штампу візування метричних відомостей Генеральною консисторією який нам вдалося виявити. Штмп розділений на дві частини та ставився на двох сторонах документа. Відповідно на першому та звороті (рис. 21) (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 8 дод. Спр. 1. Арк. 179).

Рис. 21. Зображення першої частини штампа яка розміщена ліворуч на документі під підписом пастора Н. Томберга німецькою мовою та становить частину виразу (рос.) «По опре – [делению]»

Друга частина зазначеного типу штампу, як продовження представлена на (рис. 22) (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 8 дод. Спр. 1. Арк. 178 зв).

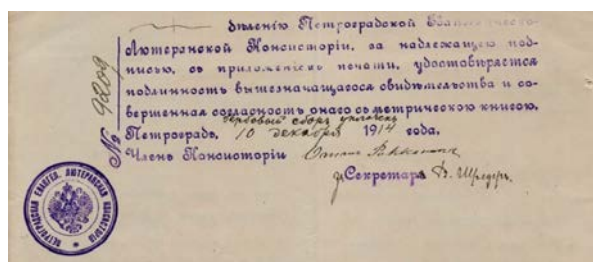

Рис. 22. Відбиток кутового або адресного штампу № 9209 завіреного гербовою печаткою генеральної Петроградської Євангелічно-лютеранської консисторії, м. Петроград

Матеріал: чорнила.

Форма штапу: квадратна.

Розміри: ширина – 165 мм., висота – 67 мм.

Колір: відбиток фіолетовий.

Легенда: напис «[По опре –] делению Петроградской Евангелическо-Лютеранской Консистории, за надлежащею подписью, съ приложением печати, удостоверяется подлинность вышезначающагося свидетельства и совершенная согласность онаго съ метрическою книгою, Петроград, 19 года.

Членъ Консисторіи

Секретарь

№ _____

Шрифт: дореформенный російський правопис стилізований під готичний шрифт.

Мова: російська.

Датування: 10 грудня 1914 р.

І на завершення, відповідність штапу та підписів члена Консисторії та секретаря підтверджувала кругла гербова печатка вже Петроградської Євангельсько-лютеранської консисторії (рис. 23) (ДАХМО. Ф. 227. Оп. 8 дод. Спр. 1. арк. 178 зв.).

Рис. 23. Гербова печатка Петроградської Євангелічно-лютеранської консисторії

Матеріал: чорнила.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 35 мм.).

Колір: відбиток фіолетовий.

Сюжетне зображення: гербова печатка в центрі якої розташований малий державний герб Російської імперії.

Легенда: круговий напис «ПЕТРОГРАДСКАЯ ЕВАНГЕЛ. ЛЮТЕРАНСКАЯ КОНСИСТОРІЯ». Напис розмежований декоративною шестипелюстковою квіткою.

Шрифт: друкований, російський дореформенний правопис.

Мова: російська.

Датування: 10 грудня 1914 р.

Як стало відомо в процесі дослідження пастор Дунаєвської Євангелічно-лютеранської парафії Н. Томберг за часів панування на Поділлі Директорії УНР продовжував надавати метричні довідки своїм парафіянам щодо підтвердження родин-

ності, одночасно підкріплюючи власний підпис парафіальною печаткою (рис. 24–25) (ДАХМО. Ф. 113. Оп. 36. Спр. 5686. Арк. 4).

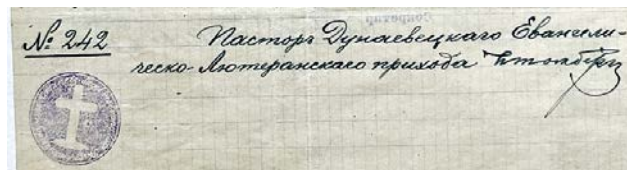

Рис. 24. Підпис пастора Н. Томберга праворуч на довідці виданій на ім'я Е.-А. Ф. Кірик за № 242 та завірений відбитком церковної печатки ліворуч

Рис. 25. Відбиток церковної печатки Дунаєвсько-Кам'янецької Євангелічно-лютеранської парафії

Матеріал: чорнила.

Форма печатки: округла.

Розміри: (d – 32 мм.).

Колір: відбиток фіолетовий.

Сюжетне зображення: в центрі печатки латинський хрест з подовженою сногою на постаменті.

Легенда: круговий напис «Siegel des Evang. luth. Pfarr Amtes Dunajewze Kamenetz». Напис розділений жирною крапкою.

Шрифт: прописний.

Мова: німецька.

Переклад: «Печатка Євангелічно-лютеранської парафіальної канцелярії Дунаївці Кам'янець».

Датування: 6 вересня 1919 р.

Висновки. Представлені сфрагістичні пам'ятки дають можливість доповнити нові відомості до вивчення історії лютеран поселенців та колоністів Поділля, як в цеховій організації так і церковній сфері зазначеного періоду. Дане дослідження особливо корисне в питаннях атрибуції джерел, встановленні хронологічної послідовності історичних подій. Продемонстрований сфрагістичний матеріал допомагає не тільки ідентифікувати та датувати історичні документи, а також атрибутувати діяльність конкретних осіб. В цілому дане дослідження становить джерелознавчу вартість у справі вивчення сфрагістики лютеран Подільської губернії.

Безумовно проблема на цьому не вичерпується, потребує подальшого дослідження та аналізу як відомих так і виявлених в майбутньому сфрагістичних пам'яток лютеран на Поділлі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вітренко В. Утворення мережі церковних округ євангельсько-лютеранської церкви Аугсбурзького спрямування у Волинській губернії: до 120-річчя Рівненської церковної округи / Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Зб. наук. праць. Вип. XX: *Матеріали історико-краєзнавчої конференції «Суспільно-історичний розвиток християнства»*. Рівне, 2022. 189 с. іл., табл. С. 41–49.
2. Корнилович М. Печатки 16 Київських цехів XIX віку й характер символіки на них / *Ювіл. зб. на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського*. К., 1926. Т. 1. С. 306–311: іл.
3. Малаков Д. В. *Минувшина Немирова*. К., 2008. 104 с., 108 іл.
4. Островий В. М. Релігійне, громадське та культурно-освітнє життя німецьких колоністів на прикладі м. Дунаївців Ушицького повіту Подільської губернії (перша половина XIX – початок XX ст.) / *Актуальні питання гуманітарних наук: [редактори-упорядники М. Пантюк, А. Душиний, В. Ільницький, І. Зимомря]*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика». Вип. 86. Том 3, 2025. С. 4–12.
5. Перкун В. Конфесійні печатки Правобережної України як топонімічне джерело / *Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. Ч. 5. Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко*, К., НАН України, Інститут історії України, 2001. С. 264–269.
6. Перкун В. *Культурно-історичний вимір сфрагістики: печатки Православної Церкви на Правобережній Україні XVII–XX ст.* / Київ, 2023. 344 с.
7. Перкун В. Сфрагістика / *Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко [та ін.]*. К.: Либідь, 2008. С. 444–453.
8. Служебныя перемены. *Подольскія губернскія вѣдомости*. 1916. 22 Апрель. С. 2.

REFERENCES

1. Vitrenko V. (2022). Utvorennia merezhi tserkovnykh okruh yevanhelsko-liuteranskoï tserkvy Augsburgskoho spriamuvannia u Volynskii hubernii: do 120-richchia Rivnenskoï tserkovnoï okruhy. [Formation of a network of church districts of the Augsburg Evangelical Lutheran Church in the Volyn province: to the 120th anniversary of the Rivne church district]. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Zb. nauk. prats. Vyp. XX: Materialy istoryko-kraieznavchoi konferentsii «Suspilno-istorychnyi rozvytok khrystianstva»*. Rivne. 41–49. [in Ukrainian].
2. Kornilovych M. (1926). Pechatky 16 Kyivskykh tsekhiv XIX viku y kharakter symvoliky na nykh. [Seals of 16 Kyiv guilds of the 19th century and the nature of the symbolism on them]. *Yuvil. zb. na poshanu akad. Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho*. K., T. 1. 306–311: il. [in Ukrainian].
3. Malakov D. V. (2008). *Myuvshyna Nemirova*. [The past of Nemirova]. K. 104 s., 108 il. [in Ukrainian].
4. Ostroviy V. (2025). Relihiine, hromadske ta kulturno-osvitnie zhyttia nimetskykh kolonistiv na prykladi m. Dunaivets Ushytskoho povitu Podilskoi hubernii (persha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Religious, social, cultural and educational life of German colonists on the example of the town of Dunaivets, Ushytskyi district, Podolsk province (first half of the 19th – beginning of the 20th century)]. [redaktory-uporiadnyky M. Pantyuk, A. Dushnyi, V. Ilnytskyi, I. Zymomria]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka»*. Vyp. 86. Tom 3. 4–12. [in Ukrainian].
5. Perkun V. (2001). Konfesiini pechatky Pravoberezhnoi Ukrainy yak toponimichne dzherelo. [Confessional seals of Right-Bank Ukraine as a toponymic source]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Zb. nauk. prats. Ch. 5. Vidp. red. M. F. Dmytrienko*, K., NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. 264–269. [in Ukrainian].
6. Perkun V. (2023). *Kulturno-istorychnyi vymir sfracistyky: pechatky Pravoslavnoi Tserkvy na Pravoberezhnii Ukraini XVII–XX st.* [Cultural and historical dimension of sphragistics: seals of the Orthodox Church in Right-Bank Ukraine, 17th–20th centuries]. Kyiv. 344 s. [in Ukrainian].
7. Perkun V. (2008). Sfracistyka [Sphragistics]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: dovidnyk: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. I. N. Voitsekhivska (ker. avt. kol.), V. V. Tomazov, M. F. Dmytrienko [ta in.]*. K.: Lybid, 444–453.
8. Sluzhebnyia pereмены. (1916). Podolskii hubernskii vѣdomosti. № 32. (22 April). 2. [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.09.2025

Дата публікації: 23.10.2025